

Janus Pannonius sírfelirata

Jól ismertek Janusnak azok a sorai, amelyeknek sírjára íratását ő maga kívánta:

Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Histrum
 Duxit laurigeras ex Heliconc, deas.
 Hunc saltem titulum, Livor perimite sepulto,
 Invidiae non est in monumenta locus.

Kálnoky László költői, de a verses forma adta kényszerűség folytán nem pontosan szó szerinti fordításában:

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
 Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
 Ezt a dicsőséget, ó hagyd meg a holtaknak, Irigység;
 Rosszakarat, kíméld hűlt porait legalább.

Nem különb epitáfium ez, mint amilyent Janus többet is készített, pl. Guarinora vagy V. Miklós pápára, hanem az Elégiák I. könyve 9. számmal jelölt befejező sorai, amelyeket akkor írt, amikor betegen, halálfélelemmel feküdt a táborban 1464-ben. Még az sem bizonyos, hogy mind a négy vagy csak az első két sort szánta-e sírja feliratául.

Ismerték-e, figyelembe vették-e, teljesítették-e Janusnak ezt a versben kifejezett óhajtását azok, akik síremlékét elkészítették: „Ti pedig barátaim, készítetek sírt a meghaltak . . . Nehogy ismeretlenül feküdjek az urnában, megbízlak titeket, hogy ezzel a verssel jelöljétek hamvaimat.”¹ Úgy látszik, mintha ellene mondana ennek a pécsi káptalannak egy formuláskönyvben fennmaradt datálatlan okirata, Janus közvetlen utódjának, Ernuszt Zsigmond püspöknek kérésére (tehát 1505 előtt) kiállított bizonylata, tehát hiteles forrás. Azt lehet olvasni benne, hogy Janust díszes kő szarkofágban temették el „in cuius laudem et futuram memoriam tumulus suus certis epigrammatum versibus, locum, diem et annum transitus sui modo pretense continendo mirifice cernitur adornatus” („akinek dicséretére és jövődő emlékezetére sírja csodálatosan díszítve, a halála helyét, napját, évét tartalmazó epigrammákkal látható”). Ezen az alapon Huszita Józsefnek az volt a véleménye, hogy: „Mivel nem valószínű, hogy a Janus-féle sírverset teljesen mellőzték volna, föltehető, hogy az említett adatokat a Janus-féle sírversnek azonos mértékben (certis epigrammatum versibus!) írt kiegészítése foglalta össze.”²

Balogh Jolán is nagyon tartózkodóan fogalmaz: „Az epigrammák nyilván kortársainak epitaphium jellegű versei . . .” „Köztük lehetett talán Janus saját sírverse is, azaz De se aegrotante in castris c. költeményének következő sorai: Hic situs est . . . ex Helicone Deas.”³ (Tehát csak az első két sor.)

¹ Janus Pannonius munkái latinul és magyarul, Szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1972. 360–361. – Megjegyzendő; hogy Janust az elégiában ugyanitt kifejezett óhajtása szerint a szabad természetben, ligetek és mezők közt kellett volna eltemetni, ami persze az adott esetben lehetetlenség lett volna.

² HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs 1931. 285, 409–410.

³ BALOGH Jolán, *Janus Pannonius képmásai, In, Janus Pannonius*, Tanulmányok, Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1975. 91.

Ezzel szemben Rózsa György „Janus Pannonius síremléke” c. tanulmányában⁴ egy 1574-ben Boroszlóban megjelent könyv (Tobias Fendt: Monumenta sepulcrorum cum epigraphis) alapján közöl egy képet, amely „úgy lehet, hogy Janus elpusztult síremlékének hiteles képét őrizte meg számunkra”. Az ábrán az elégia szó szerint idézett négy sora olvasható, mint valószínűleg egy szarkofág rövidebb oldalának felirata.

Hogy Fendt Janus elégiájának elolvasása közben bukkant volna a sorokra és készítette volna el ennek alapján az elképzelt feliratot, az teljesen valószínűtlen. Ez még elképzelhető lenne Tuberónál,⁵ aki szintén így adja meg a sírfeliratot. Tuberó munkája azonban csak 1613-ban jelent meg nyomtatásban, Fendt tehát nem vehette innen az adatot. Így aligha lehet mást elképzelni, hogy a szerző olyan valakitől vette értesülését, aki a helyszínen készített másolatot a szövegről, esetleg rajzot is.

Hogy ez a felirat, az elégia négy sora, valóban eredeti és nem átdolgozott alakjában olvasható volt Janus síremlékén, annak hiteles, egykorú bizonyítékával rendelkezünk. Abban a bécsi Janus-kódexben, (Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 3274), amelyből Teleki Sámuel Janus verseit kiadta, a IX. elégia megfelelő helyén, a lapszélén XVI. századi írással olvashatók a következő szavak: „Illud epitaph[ium] i[n] tumulo ip[s]i[us] excisu[m] legitur.” Ez a bejegyzés mindenképpen 1541, Buda török kézre kerülése előtt került a kódexbe, mert a kötetet Peter Lambeck 1666-ban hozta el a budai várból. Teleki azért nem vette észre ezt a bejegyzést, mert ő a kiadáshoz nem magát a kódexet, hanem annak Bécsben készült másolatát használta, s a másoló nem tartotta szükségesnek, hogy föltüntesse ezt a glosszát.

Hogyan egyeztethető össze a két hiteles forrás, a bizonyáglevél és a kódex egymással nagyjából egykorú, de ellentétesnek látszó adata? A megoldás egyszerű: a bizonyáglevél nem egy versről, hanem epigrammákról beszél. Így tehát a szarkofág egyik, rövidebb oldalára került Janus négy verssora; a halál helyére, idejére és valószínűleg közelebbi körülményeire vonatkozó epigramma vagy epigrammák pedig a többi oldalra. Ha pedig a Fendt könyvében közölt felirat valóban hiteles mása az eredetinek, valószínűnek tarthatjuk, hogy a rajz is a helyszínen készült vázlat alapján készült.

Mikor pusztult el Janus síremléke? Pécs 1543-ban került török kézre. Ekkor, ha valóban rajta volt a szarkofágon Janus kőbefelegyűző képmása,⁷ azt bizonyára megsemmisítették, vagy megcsonkították, de a felirat és maga a síremlék megmaradt. Erre következtethetünk Párizs Pápai Ferenc egy adatából.⁸ A „Rudus redivivum”-ban az 1589. évnél Dudith Andrásról szólván, megemlíti, hogy Pécsnek volt egy másik, az irodalmat művelő, híres püspöke, Janus Pannonius, „quemadmodum ex epitaphio, quod funeris sui cantator cygnus ante mortem sibi ipse cecinit et hodieque marmoris incisum ibidem visitur, hoc modo posteritati transmittit. „Hic situs est Ianus . . . in monumenta locus.” Maga az a körülmény, hogy mind Fendt, mind Párizs Pápai a négy sort közli, a két szerző hitelességét egymás közti egyezés folytán erősíti. De vajon Párizs Pápai valóban a helyszínről kapta-e az adatot, vagy pedig pusztán Janus olvasása alapján, egyik Janus-kiadásból írta ki? Ennek az utóbbi lehetőségnek ellene mond az, hogy Párizs Pápai szövege nem pontos. Jellemző, bár az értelmet nem zavaró eltérések vannak benne: „patriam qui primus ad Histrum” helyett „patriam qui primus in istam” és „permitte” helyett „concede”. Párizs Pápai tehát olyan valakitől vette adatát, aki Pécsen járt, látta a síremléket és fejben jegyezte meg, elég pontosan a feliratot, följegyzést nem készített róla, hanem így közölte, értelmileg, de nem szó szerint pontosan Párizs Pápaival. Mikor járhatott ez az ismeretlen adatközlő Pécsen? Bizonyos, hogy nem a Rudus redivivum megjelenésének évében, 1684-ben, a felszabadító háborúk zűrzavarában, hanem a háborút megelőző években. Janus síremléke tehát minden bizonnyal megérte – esetleg sérülten – Pécs fölszabadulásának évét, 1686-ot. Hogy azután az ostrom idején vagy a székesegyház helyreállítási munkálatai alkalmával semmisült-e meg, azt nem tudjuk. Nincs benne semmi lehetetlenség, hogy egyszer még valami töredéke bontásból vagy ásatásból előkerül.

Csapodi Csaba

⁴RÓZSA György, *Janus Pannonius síremléke* (Uo. 209–215.)

⁵HUSZTI i. m. 409.

⁶Mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mikrofilmtár Mf 1135/II.

⁷BALOGH, i. m. 91–92.

⁸PÁPAI PÁRIZ, Franciscus, *Rudus redivivum*, Cibinii 1684. (lapszámolás nélkül) RMK II. 228.

A Leucippe és Clitophon széphistória keletkezéséről

Achilleus Tatios antik, szerelmi témájú regényének magyar változatából – Leucippe és Clitophon széphistóriájából – eddig három töredék került elő. Az elsőről Fraknoi Vilmos tudósít 1878-ban a Magyar Könyvszemlében,¹ a töredék teljes szövegét Dézsi Lajos közli.² Ez a fordítás a görög mű első részéből való, Európa elragadásának képleírását és a szerző Clitophonnal való párbeszédét tartalmazza. A nyomtatvány – Fraknoi vizsgálata szerint – 1656 körül a lőcsei nyomdában készült. Ezt a töredéket egészíti ki a Csanda Sándor által fölfedezett és közölt könyvtáblákból kiáztatott részlet,³ amelynek tartalma: Cupido világbíró hatalmának leírása, valamint Clitophon és Leucippe megismerkedésének története. Ez pontosan illeszthető a Fraknoi-féle töredékhez. Az 1656-os lőcsei nyomtatványon kívül előkerült Sándor István⁴ jóvoltából egy korábbi, 1625–1630 körüli töredék is, mely a betűtípusok alapján – Sándor I. szerint – a lőcsei Brewer Lőrinc nyomda termékei közé tartozik. Ennek tartalma a görög regény Melitta-epizódjának felel meg. Mivel ezt az epizódot Tatios művének vége felé találjuk, nem kétséges, hogy az egész regény magyar fordítása elkészült, s így ez a mű lehetett a legterjedelmesebb széphistóriánk. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a Csanda Sándor által publikált széphistória részlet tartalma kuszált. Megszámozva a versszakokat, a helyes sorrend tartalmilag a következő:⁵

1–8. versszak

A szerelem istenének, Cupidónak leírásával vezeti be a széphistória Clitophon történetét, itt található utalás a forrásra is.

A 9. versszak helyleírásával kezdődik a tulajdonképpeni elbeszélés:

„Az Assyriabeli Tenger mellett
Phaenicianak ő várasa között
Sydon város legh szebben építetet
Adot Thebanusoknak eredetet.”

Ezután nem a 10. versszak, hanem a 18. versszak következik, amely tartalmilag pontosan illeszkedik a 9.-hez.

„Két szép kikelő rev vagyon mellette
Kiben mindenkor tenger czendessege
Telben, nyárban hajoknak ki menese
Vagyon nagy bekesseges ki kelese.”

18–25. versszak

Sydon város és környékének leírása olvasható, hol a tengerparton sétáló költő talál egy „Aster istennek” ajándékozott festményt. Ez a festmény Európát ábrázolja – a töredék első része itt megszakad. (Ide illeszthető a Fraknoi-féle részlet; Európa elragadásának leírása, a szerző és Clitophon megismerkedése; Clitophon el kezd mesélni szerelmének történetét.)

¹ FRAKNOI Vilmos, *Könyvtáblákban fölfedezett XVI. és XVIII. századbeli magyar ősnymtatványok*, MKSz 1878. 251–302.

² DÉZSI Lajos, *Leucippe és Clitophon széphistóriája*, Bp. 1906. 21.

³ CSANDA Sándor, *Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok*, MKSz 1970. 381–387.

⁴ SÁNDOR István, *Töredék Leucippe és Clitophon széphistóriájának egy ismeretlen kiadásából*, MKSz 1964. 354–362.

⁵ Az eredeti nyomtatványhoz nem tudtam hozzájutni, így a közlemény alapján rekonstruálom a helyes tartalmi sorrendet.

26. versszak a töredék második részének kezdete.

„Történeken azonban hogy Sostratestől
Az kit mondék én Attyámnak Battyatol
Követek jövenek Bizanciumból
Akarattyat így ertők írásából.”

Ehhez kapcsolódik a 10. versszak.

„Köszönetit Sostrates Hyippiasnak
Irja, mint szerelmes Attyafianak
Kivan minden jót ő tellyes hazának
Egésseget magának mint battyanak.”

11–17. versszak

A levélben Sostrates leírja, hogy a trákok megtámadták országát, ezért Hyippiashoz küldi feleségét és leányát Leucippét. Clitophon egy szempillantás alatt beleszeret a leányba.

17. versszak:

„Reszket szívem reá valo nésztemben
Szegényilem(!) hogy estem már szerelemben
Nem jelentem titkolom ezt szívemben,
Szemeim másra fordítom nesztemben.”

Ide illeszkedik a 27. versszak:

„De hogy reá nézni nem igyekezem
Szemeimben szépségétül győzetem
Eőt szemlelni gyakran kenszerittetem,
Hatalmával rabképpen kötöztetem.”

A 27. versszakról kezdődően a sorrend a töredék végéig már változatlan: Clitophon érzéseinek ecsetelése, majd a jövevények vendégüллátása, a vacsora leírása, a lantos éneke Apollóról és Daphnéról.

A Leucippe és Clitophon széphistória keletkezésének körülményeiről semmit nem tudunk. Dézsi Lajos hipotézise szerint: „Valószínűleg a névtelen versszerző a XVI. században élt, mert ilyen széphistóriák ekkor élték nálunk virágkorukat.”⁶ Az alábbiakban ismertetendő megfigyeléseim nem ilyen korai keletkezésidőt mutatnak.

Európában a görög szofisztikus szerelmi témájú regények felfedezése⁷ és elterjedése a tizenhatodik század második felére tehető. Ha összevetjük Heliodoros Aithiopikájának első kiadási éveit Tatios művének első fordítási adataival, azt mondhatjuk, hogy kis eltéréssel, szinte párhuzamosan kerültek be e fordítások a nemzetek irodalmába. A teljesség igénye nélkül e kiadások időpontjai a következők:⁸

nyelv	Heliodoros	Tatios
görög:	1534	1601 (?)
latin:	1552	1544 (V–VIII. könyv) 1554

⁶ DÉZSI L., i. m. 4. Dézsi feltevését veszi át Fábíán István (FÁBÍÁN I., *Széphistóriáink és a deákok*, FK 1959. 104.) és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. (Bp. 1972. 264. „Leucippe és Clitophon históriája” címszó.)

⁷ Mindkét mű ismert volt a középkorban, tehát inkább újrafelfedezésről beszélhetünk.

⁸ SÁNDOR I., i. m., valamint RAYKA László, *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozása a magyar irodalomban*, Kolozsvár, 1917.

francia:	1547	1556
olasz:	1556	1546
angol:	1569	1577

A század végén, illetőleg a tizenhetedik század elején az újra kiadások megsokszorozódnak, új fordítások készülnek, valójában ekkor tetőződik e művek divatja.⁹

Magyar földön elég szegényesek a két könyv olvasottságát jelző adatok, de világosan mutatják az együttes, párhuzamos elterjedést. A regények főhőseinek együttes említése először Balassi Bálintnál található a „Mire most barátom azon kérdezlédél” kezdősorú versben. Ez a kritikai kiadás szerint az 1578-as évben keletkezett.

„Igaz szerelmő Leucippét nyavalyára,
Ifju Theagenest annyi bujdosásra,
Nagyot kicsin renden való házasságra,
Mindent csak szerelem vitt képtelen dolgokra.”¹⁰

Sándor István felteszi a kérdést, Balassi kezűgyében vajon a regény latin nyelvű változata volt, vagy annak már meglevő magyar verses feldolgozása. Megfigyelésem szerint, a két görög regény hatása sehol nem mutatható ki Balassi életművében, költészetének egyetlen motívuma sem eredeztethető belőlük. Így az egyszerű névemlítés és a történetükre utaló Balassinál oly gyakori „nyavalyára”, „bujdosásra” kifejezések alapján nem állítható, hogy a költő valóban olvasta a kérdéses műveket. Valószínűbbnek tetszik, e neveket valamilyen korabeli „példatárból” vette Ariadne, Medea, Gisquardus etc. közismert példái mellé, a szerelem rabjainak illusztrációjaként. Ha azonban mégis feltételezzük a két görög regény ismeretét, az Aithiopia esetében csak idegen nyelvű szövegre gondolhatunk, mivel ekkor még nem volt még Czobor fordítása. Maga a görög mű több nyelven is ismert volt nálunk, Enyedi görög kiadást használt latin fordítása alapjául, Báthori András könyvtárában latin nyelvű változat volt, Czobor Mihály pedig Johann Zschorn német nyelvű átdolgozását magyarította 1602 körül. Valószínű, hogy a Leucippe és Clitophon esetében is legfeljebb egy latin kiadás ismeretére gondolhatnánk, mert a két görög regényt együtt említik jóval későbbben is.

Istvánffi Miklós 1592-ben, a németalföldi botanikus Clusiushoz írott levelében kéri Heliodoros és Tatios művének megküldését: „... uti mihi Heliodori Aethiopica et Achillis Tatii Alexandrini, de amoribus Leucippus et Clitophontes mittere velis.”¹¹ Azt is hozzá fűzi, hogy, ha Clusius latinul nem tudja megszerezni, szeretné, ha görögül küldené el neki. A kért könyvek, úgy látszik, nem érkeztek meg, mert 1592. okt. 31-én írt levelében megsűrgeti azokat, „mert ezeket itt képtelenség megtalálni”.¹²

A Chariclea históriáról és a Leucippe és Clitophonról szóló XVII. századi adatok már nem mutatják ezt az összetapadást. Tatios művének magyar változata megjelenik nyomtatásban, Czobor fordítása pedig kézzel írt kézre vándorol. A magyar művek ekkor már külön-külön a maguk életét élik. Laskai János például 1627-ben a Chariclea históriát lemásolja és elküldi ifj. Bethlen Istvánnak. A kísérfő levélben számtalan szerelmi történetet állít párhuzamba az Aithiopiával,¹³ csak éppen a legkézenfekvőbbet – Leucippe és Clitophon szerelmét – nem említi, mivel minden valószínűség szerint nem is ismeri.

Meggondolandó, hogy a XVI. század második felében a két eredeti regény együttes ismeretéről van csak adatunk elsősorban a magyar tudós humanista főnemesi körökből, és a magyar fordítások csak a XVII. században simulnak be a népszerű széphistóriák sorába. Ez nem arra mutat, mintha Tatios művének fordítása évtizedekkel megelőzte volna az Aithiopia magyar változatát.

⁹ Vö.: RAYKA, i. m.

¹⁰ Balassi Bálint összes művei, (Összeállította ECKHARDT Sándor) I, Bp. 1951.

¹¹ A leydeni egyetem könyvtárában, VL 10. jelzet alatt. A levélre Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet.

¹² Uo., a jelzete is azonos.

¹³ DÉZSI Lajos, Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánnak, ItK 1908. 352–366.

A Leucippe és Clitophon széphistória úgynevezett kalandos szerelmi történet és A magyar irodalom történetének I. kötete egy csoportba sorolja az Apollónius históriával, a Czegei Névtelen Effectus Amoris-ával, valamint az Aithiopiával. (Bár ezt elsősorban az udvari verses epika jellemző darabjának tartja.) Ezekről a históriákról írja Stoll Béla: „A század végefelé a verses históriák műfaja erős hanyatlásnak indult. A szépirodalmi jelleg uralkodóvá vált ugyan a moralizáló szándék teljes háttérbe szorulásával, de a történetek egyre bonyolultabbakká, terjedősebbekké váltak.”¹⁴ A hanyatlás folyamata az említett széphistóriák szerkezetében jól tetten érhető.

Az 1588-ban keletkezett *Effectus Amoris* szerkezetében a szerelmi témájú széphistóriák megrögzült hagyományait követi. Mind külső formájában – bevezető rész: téma és forrás megjelölése; lezáró rész: a szerelem hatalmáról szóló elmélkedés, majd a história keletkezési körülményeinek rögzítése – mind a cselekmény vezetésében. (Egyívű, tiszta szerkezet, rövid, novellisztikus történet.)

Az *Apollónius históriának* kalandos és bonyolult a meséje, de törekszik bizonyos tiszta, könnyen érthető cselekményvezetésre. Például az egyívű történet a család szétszakadásánál szétválík, de az eredetileg három külön történet – Apollónius, a felesége és Tharsia kalandjai – összefogott. A feleség megmenekülésének történetét és további sorsát hét versszakban összesűríti, s ezek után már csak Apollóniusra és Tharsia kalandjaira összpontosít.

A *Leucippe és Clitophon* fennmaradt töredékei azt mutatják, hogy szerzője tudatosan törekedett a szerelmi témájú széphistóriák hagyományainak alkalmazására. Tatisos nagyon bonyolult regényét ugyanolyan keretbe foglalja, mint a „klasszikus” széphistóriák. A szokványos kezdő versszak itt is megtalálható:

„Olvastunk már sok fele irasokat,
Hadakozásokrol irt bő Cronikakat
Es szerelmesek közt törtent peldakat
Socképpen sokakra folyt s ment nyavalyakat.”¹⁵

A szerelem istenének Cupidónak világbíró hatalma, amely az első részben olvasható, egyéni betoldás a magyar szerző részéről, Tatisosnál nem szerepel, itt is a hagyomány érvényesül. Ilyen jellegű elmélkedés majd minden szerelmi témájú magyar széphistóriában megtalálható, vagy a mű elején, vagy a mű végén. Bár a széphistória befejezése nem maradt fenn, nem kétséges, hogy ott is a hagyományokhoz ragaszkodhatott az ismeretlen költő. A széphistória cselekményszerkezeténél munkáját megkönnyíthette az, hogy Tatisos regényének cselekménye több ponton érintkezik a már meglévő széphistóriákkal. Igaz, hogy sok szereplőt mozgat, de a főhős maga meséli el az eseményeket, s így a bonyolult kalandok ellenére, a történet egyívű. Korábban jól bevált motívum például a hősök levélváltása is, amit a Sándor István-féle töredék szerint a magyar szerző jól ki is aknáz. Így a hatalmas terjedelem, a szélsőséges kalandok ellenére, ez a történet még nem feszítette szét a széphistória műfajának kereteit, és a szerző műfajválasztása nem tűnik erőszakoltnak. Ahhoz viszont, hogy ezt a nehéz feladatot sikeresen oldja meg, mindenképpen később kellett íródnia ennek a műnek, mint az egyszerűbb történetű szerelmi témájú széphistóriák.

Más a helyzet *Czobor Aithiopiájánál*. Ebből is – mint ismert – csak töredék maradt fenn.¹⁶ Czobor művében csak a verses forma utal a műfajra, szerkezetében nem lelhető fel a széphistória-forma szándéka. Minden bevezető nélkül a Zschorn-féle alapmű szavaival kezdi munkáját, így műve inkább nyersfordításnak tűnik – önálló, tudós betoldásokkal –, mint egy kész munka részének. Ez a fordítás valójában a széphistóriai forma csődje. A műfaj nem bírja el az „in medias res” kezdést. A két szerelmespár és Chariclea külön-külön roppant kalandos visszaemlékezései szerteágazó, bonyolult szerkezetet adnak. A Czobor-kézirat ott marad félbe, hol Theagenes és Chariclea elszakadnak egymástól, és ezzel tovább bomlik az eddig három ágú történet. Ezt a további bonyolítást már nehéz volna megoldani a választott formában. Hogy Czobor műve talán nemcsak idő hiányában maradt töredékes és nyers alakban, hanem maga is megérezhette vállalkozása reménytelenségét, nem tudjuk. Tény, hogy a fennmaradt mű magán viseli a széphistóriai forma elégtelenségének minden jegyét.

¹⁴ *A magyar irodalom története* I. (Szerk., KLANICZAY Tibor.) Bp. 1964. 533.

¹⁵ CSANDA S., i. m. 385.

¹⁶ (I–III. könyv). Gyöngyösi átdolgozásának tanúsága szerint az I–V. könyv készült el.

A fent vázolt szerkezeti kérdések és az eredeti művek elterjedésének adatai alapján a Leucippe és Clitophon széphistória születési idejét – minden valószínűség szerint – a XVI. század végére, illetőleg a XVII. század elejére kell helyeznünk. Ezt az időpontot támasztják alá a széphistória szerelméről vallott nézeti is, melyek a XVII. századelő felfogását tükrözik.¹⁷ Tény az, hogy 1610-ben már kész volt a fordítás. Ezt mutatják azok a szövegösszefüggések, melyek a Leucippe és Clitophon széphistória fennmaradt szövegei és *Petki János* 1610-ben írt *Cupido-verse*¹⁸ között találtak.

A két vers közötti egyezések a következők:

Leucippe és Clitophon:

„Meg győz mindent mint mondgyák az szerelem . . .”¹⁹

Petki:

„Ez vilagon mindent megh gíoz, ezt mongiak, az szerelem . . .”²⁰

Leucippe és Clitophon:

„Mint Vitéz töreben bölcsi az képpen hul.”²¹

Petki:

Rabia lesz beölczy, vitez, teoriben esue.²²

Leucippe és Clitophon:

„Erőt, eszet, elmét mert mind fellyül mul,
Valakiben merghe hevének indul,
Eget ő tüzevel kimilletlen dul . . .”²³

Petki:

Kegietlenwl mergeet, twzet ky ontia,
Kit megh loohet, erosseget el rontia,
Eszet es elmeiet benne megh bontia,
Jo ertelmet, okossagat el vuonnia.²⁴

Leucippe és Clitophon:

Ki nem kedvez sem nagy sem kicsin rendnek,
Arad, s terjed habja, mint egy tengernek.²⁵

Petki:

Mert nem kedvez sem nagy, sem kicsin rendnek,
Aradasa ollian, mint egy tengernek . . .”²⁶

Leucippe és Clitophon:

„Hogy rossz embert szerelem nem illethet”²⁷

Petki:

„Ross embert eo cziak ighen ritkan illet . . .”²⁸

Kétségtelen, hogy Petki János jól ismerte a széphistóriát, mert ezek a közhelynek tűnő szófordulatok sehol máshol nem találhatók. Egyesül a „bölcs” és „vitéz” együttes említése tipikusan Balassi szóhasználat,²⁹ de a törbe esés képe ilyen összefüggésben már eredeti. A Leucippe és Clitophon

¹⁷ Vö., LUDÁNYI Mária, *A szerelem-kép alakulása a XVI. századvégi és XVII. századeteji magyar irodalomban*, ItK 1979. 359–370.

¹⁸ MAKSAY Ferenc, *Petki János Cupido-verse 1610-ből*, ItK 1967. 321–324.

¹⁹ CSANDA, i. m. 364. 5. sz.

²⁰ MAKSAY, i. m. 322. Prima pars, 1 s.

²¹ CSANDA, i. m. 384. 12 s.

²² MAKSAY, i. m. 322. 8 s.

²³ CSANDA, i. m. 384. 9–12. s.

²⁴ MAKSAY, i. m. 322. 9–12. s.

²⁵ DEZSI, i. m. 68–69. s.

²⁶ MAKSAY, i. m. 322. 18–19. s.

²⁷ CSANDA, i. m. 384. 18 s.

²⁸ MAKSAY, i. m. 322. 27 s.

²⁹ BALASSI, „Bölcsnek, vitézeknek jovat ő megbírta.” Bölcsök, jo vitézek járnak udvarában.”.

szövegnek korábbi voltát a tenger-hasonlat bizonyítja. Míg Petki versében minden magyarázat nélkül egy merész képként él a szerelem–tenger párhuzam, a Leucippe és Clitophonban alapos tartalmi megokoltsága van. Európa elablásának képét magyarázza vele a szerző, Jupiter bika képében úszik a tenger habjaiban, és a bikát Cupido vezeti szarvánál fogva. A teljes magyarázat így hangzik:

„Ez kép ábrázatta az szerelömnnek
Ki nem kedvez sem nagy sem kicsin rendnek
Arad s' terjed habia mint egy tengernek
Uszni kell itt eghi s' földi nemeknek.”³⁰

Petki – tárgyának megfelelően – kiemeli a széphistóriából az idézett motívumokat, és hol egyszerűsíti, hol bővíti. Ilyen bővítés figyelhető meg az állhatatos és állhatatlan szerelem jellemzésénél.

Petki Cupido-verse is töredékben maradt ránk, csak a bevezető és a prima pars egy részletét ismerjük, de ennek szerkezetében is széphistóriai törekvéseket figyelhetünk meg. A bevezető, mit „Contra ardentem lasciuui ac saeussimi Cupidinis flammam breuis exhortatio” címmel lát el, ugyanúgy Cupido hatalmának leírását tartalmazza mint a Leucippe és Clitophon széphistória. A kezdő strófa is jellegzetesen széphistóriai:

„Irtak sokat beolcziek az szerelemreol,
Kis Cupido kegietlen fegyuerereol,
Kez iyarol, meges nilass tegzereol,
Ezek felet olthatatlan twzereol”³¹

Petki három részre tervezi művét, meg akarja írni a „szerelem minden állapotát”, „jutalmát” és „távoztatását”. Tehát a szerelemről kíván elmélkedni valószínűleg bő humanista példatárral illusztrálva azt. Hogy elkészült-e az egész mű, nem tudjuk. Egy biztos, Petki jól ismerte választott műfajait – ez figyelhető meg pl. a Virtus és Voluptas-nál –, tehát nem lehet véletlen a széphistóriai szerkezet.

Felmerülhet a kérdés, vajon nem Petki szerzőségével állunk-e szemben a Leucippe és Clitophon magyar változatánál. Tény, hogy Petki János – aki a Balassa kódexben mint „mostani poeta” szerepel – korának nagyobb és elismertebb költőgyénisége lehetett, mint amennyire a fennmaradt költeményei alapján következtetni lehetne. Négy művét ismerjük – és gyaníthatóan két további versnek ő a szerzője –, de a számszerűen kevés vers is termékeny költőt mutat. A nagy terjedelmű Virtus és Voluptas-t 1608-ban, Báthori Gábor megválasztását követő hónapokban írja meg, 1610-ben pedig újabb nagylegzetű műbe kezd, a Cupidóról szóló széphistóriába. Mindkét mű aktuális politikai mondanivalóval bír: Báthori Gáborral szembeni ellenérzésének ad bennük hangot.³² Ez arra enged következtetni, Petki tudatos költő, nem időtöltésből verselgető főúr, és sokkal több művet írhatott, mint amennyit ma ismerünk tőle. Ami fennmaradt, mind érett férfikorából való, viharos politikai pályafutása idejéből, és ezek a darabok gyakorlott, biztos kezű verselőről vallanak. Ugyanakkor fiatal korából nem maradt fenn egy költemény sem, nem tudjuk, hol szerezte tudós műveltségét – a sárospataki iskola két éve ehhez, véleményem szerint, nem elégséges –, ami a későreneszansz, sztoikus költők sorába emeli. Az is tény, hogy Petki életművébe beillene egy görög szofisztikus szerelmi témájú regény latin változatának széphistóriai magyarátsa, de ha ő lenne a fordító, akkor is csak mint fiatalkori munkájára gondolhatnánk.

Az általam kiemelt egyezések nem elégségesek ennek bizonyítására. Sajnos, a széphistória töredékei későbbi kiadásokból valók, így nem vehetők teljes értékűnek az összevetés szempontjából.³³ Ami Petki szerzősége ellen szól, az a széphistória egyszerűbb verselése, leírásainak nehézkessége. Sok a „valá”-s igeidő (folyamatos múlt, befejezett múlt), amit az ismert Petki-versek kerülnek. Egészében Petki verselése könnyedebb, jelzői színesebbek. Néhol azonban a széphistóriában is felcsillan a költői változatosságra való törekvés. Például a rímeltetésben: *Fektömbbe, kötözve, ölembbe, rekesztve*,³⁴ a

³⁰ DÉZSI, i. m. 67–70. s.

³¹ MAKSAY, i. m. 321. 1–4. s.

³² MAKSAY, i. m. 321.

³³ Pl. a tájnyelvi különbségek (ő-zés) nem biztos, hogy a széphistóriában eredendően megvolt.

³⁴ DÉZSI, i. m. 131–134. s.

belső rímek alkalmazása: „Mít jegyez ez, Leucippé, feltámadt-é”,^{3 5} egy versszak két sorának közös állítmányát a második sor elejére helyezi: „Hogy az feleségedet erőszakból, *Vőtted el s-nem szabad akaratból.*”^{3 6} Vannak lelítalálatai is, mint például Leucippe szemrehányó levele Clitophonhoz:

„Te meg sem verettél, el sem adattál,
Meg-is azért ugyan meg házasodtál.”^{3 7}

Ezek alapján nem egészen osztom Dézsi véleményét, ki a széphistória szerzőjét gyarló verselőnek tartotta. Inkább gyakorlatlan verselőt látok benne, aki óriási feladatra vállalkozott a megfelelő technikai gyakorlat nélkül. Így művében váltakoznak a könnyedebb, színesebb megoldások a hagyományos verselésű leíró részekkel. Az átdolgozásnak még egy érdekes részletét emelném ki. Clitophon álomlátása alkalmából a magyar szerző betold egy elmélkedést az álom hasznosságáról. Ez a részlet szellemében gyánusan rokon Petki Szerencse-versével.

„... De hogy midőn el jön annak ideje
Es embernek el forogh szerenczeje,
Megh jövendőlt gonoznak türesere
legyen batrab az el szenvedésére.

Mert ha embert veletlen gonoz eri,
Sockal hamarebbis az megh röttenti
De az a'ki immár *réa tud várni*
Ha nehezebbis könnyeb azt el szenvedni.”^{3 8}

Ez a rokon motívum, ami a széphistóriában csak egy rövid betoldás, Petkinél tudós igénnyel formálódik verssé. Bár e közleményben ismertetett adatok nem dönthetik el a szerzőség kérdését, a további kutatás számára kiindulópontként szolgálhat az a tény, hogy a legkorábbi löcsei nyomtatvány előtt 1610-ben már ismert volt Leucippe és Clitophon széphistóriája az *erdélyi* főnemesi tudós körökben.

Ludányi Mária

Csokonai és a Gyöngyösi-hagyomány

Az „amphibius” költő

„Én... amphibius vagyok” – mondotta a költő magáról éppen a korában zajló verstani vita kapcsán.¹ Részben e tanulmányunk is a verselés kérdése körül forog, s új filológiai fölfedezések okán ennek az „amphibius”, szintetizáló – szinkretizáló – költőnek arcvonásait erősíti néhány új vonással, rávillantva arra is, hogy ezt az örökséget a felvilágosodás szintetizáló szellemében oktató, a böles kiegyenlítődsre törekvő protestáns Kollégiumból hozta magával.

A XVIII. század utolsó harmadában a magyar főrangú és középnemesi ízlés számára még mindig Gyöngyösi István jelenti a magyar költészet meg nem haladott csúcsát: részben talán azért, mivel latinos műveltségükkel a deák költészet – főként Ovidius – „hasonlíthatatlan szépségeit” látják benne viszont, részben megalkuvásait is közel érezhették magukhoz, ahogy felcsillanó patriotizmusát is, az ilyen s ehhez hasonló sorokban:

^{3 5} SÁNDOR I., i. m. 359.

^{3 6} Uo.

^{3 7} Uo. 358.

^{3 8} DÉZSI, i. m. 119–126. s. Vö.: RMKT XVII. sz. I. (Szerk., KLANICZAY Tibor és STOLL Béla) Bp. 1959. 69. vers. „Alhatatlanságot tudtam s-ream vartam.” Kiemelés tőlem.

¹ Csokonai Vitéz Mihály minden munkája, Bp. 1973. II, 234. (A továbbiakban: MM)

Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok koczkán,
Hány felé vetett már az szerencze sarkán!²

Vagy:

Az haza szerelme olly ugyan-is benne
Hogy nem hogy más munkát azért férre tenne,
De maga is érte Plikánná lenne,
Csak ennek vérével az éledést venne.^{2 a}

A század utolsó harmadára azonban – egy évszázados koronázatlan királyság után – kezdenek költői babérai meghervadni a „világosság” élesebb sugárzásában: aprózó, túlrészletező, gyakran szinte manierista leírásaival, fárasztó négyesrímű strófaival s főként minden új utat eltorlaszoló egyeduralmával kezd a költői továbbfejlődés gátjává lenni.

Az ellentétek hamarosan össze is csapnak költészete körül: a vita csak részben folyik a négyes rímű (Gyöngyösi-) strófa s a franciás párosrímű alexandrinus körül; a Magyar Músa 1783-i névtelen marosvásárhelyi versírója *A' Magyar Nyelv Ditséretire* című versében nem pusztán formai okokból állítja szembe Rousseau-val és Voltaire-ral a „magyar Ovid”-ot Gyöngyösi-strófájú versében:

Gyöngyösit olvasván a' ki nem tsudálja,
'S nagy gyönyörűségét benne nem találja,
Mi légyen szép tudni híjában próbálja,
Nints izelitése inye szeme szája . . .

Nem fér több kedvesség Ulysses úttýához;
Mellyen őt Homerus vezeti Házához,
Mint mikor ez Magos Murány kő-falához,
Veselényit viszi Szétsi Máriához.

Kemény Jánost edgyüt Lonai Annával;
Rabságát amannak szabadulásával,
Egyetemben hartzon esett halálával,
Oly szépen le-írni ki tudná pennával.

A nyelvi és irodalmi méltatásról aztán a terjedelmes vers hamarosan átvált az eszmék síkjára:

Mely sok rozsasz könyveket forgatunk kezünkben;
A' mellyek kárt tésznek nem tsak az eszünkben,
De sőt inkább tisztá 's jámbor erköltsünkben,
Ezeket olvassuk egész életünkben,

Gyöngyösiben nintsen egy szó-is illyen rút,
Melly által leg-kissebb gonoszra nyílnék út . . .

S ezzel elérkezett a névtelen maradi versíró mondanivalója lényegéhez: a modern franciás irodalom, Rousseau és Voltaire kárhoztatásához:

De még-is kevés van a' ki őtt [ti. Gyöngyösit] forgattya;
Rúszszot pedig 's Vóltért inkább apolgatya,
Mint kis Leánykáját ezt úgy tsokolgatya,
Még éjjel-is Vóltért magával hálátya.

²Gyöngyösi István összes költeményei, Kiad. és bev. BADICS Ferenc, Bp. 1914–1937. (RMKT) I, 128. (A továbbiakban: Gy/ÖK)

^{2a}Gy/ÖK II. 171

Frantzia kötésben szépen bé-kötteti:
A' sarkát aranyos tzi-frával festeti,
Selyem pántlikából hosszan ereszteti
Jegyzőjét, 's Levelek közibe téteti.

Osztán ezt forgatya tászlisos kezével:
Mely gyengült jó szagu Spiritus levével,
Fodorított haja fejrült Lisztével,
Igy olvass [!] Voltérból Frantzia nyelvével.

Meg áll 's azt az égnél fellyebb magasztalya;
Ki azt nem olvasta, mind bolondnak valya,
Frantz nyelvét ditséri, Magyart otsárolya,
Az ugy mond leg-szebje, nyelveknek ez alya.

E furcsa gondolatmenettel jut el aztán az 1783-i magyar versíró Gyöngyösi és Voltaire szinte komikus szembeállításáig:

No már mit tsináljunk egy illy Gavalérral;
Kinek feje teli annyi szép manérral,
Hát e' tserélné-fel Gyöngyösit Vóltérral,
Inkább maga nyakát vágatná hohérral.³

Volt-e része benne vagy nem a Magyar Múában 1788-ban megjelent (de 1783-ban írt) terjedelmes versnek: tény az, hogy Gyöngyösi és Voltaire szembeállításá belekerült az irodalmi tudatba, s újra meg újra előkerült a hazai literatúrában.

A Voltaire-fordító Péczeli Józsefről (aki mellesleg buzgón dolgozott az idézett Magyar Múába is) írja Bíró Ferenc: „Péczeli Gyöngyösi István poézisének bírálójaként lép be az 1780-as évek magyar irodalmába. Az 1784 nyarán megjelent Zaire-fordítás elé tervezett, tágabb érdekű, nyelvi és irodalmi kérdésekről is valló tanulmányának ez a kritika volt az egyik központi motívuma; az a két ember, akinek megküldte kéziratának »csomóját« – a hozzá mindig atyafiságos érzelmekekkel viseltető debreceni professzor, ekkor már após: Varjas János és Teleki József gróf – szinte egyszerre kapja fel *erre* a fejét, s válaszeveleikben sietnek meggyőzni a komáromi papot, hogy ez a munka – elsősorban a Gyöngyösi bírálat miatt – kedvezőtlen fogadtatásra talál. »Gyöngyösiért talán sokan kardot rántának« – írja 1784 júniusában Varjas, s mielőtt megróna volt tanítványát, mert »nagy bátorságot vett magának az Criticában«, véleményét megkonzultálja professzortársával, Hatvani Istvánnal is. Az éppen Bécsből visszaérkező honi protestáns vezér 1784. szept. 21-én kelt levele pedig francia nyelven és franciás finomsággal, kihegyezett »esprit«-vel, valamint ellenvéleményének bő kifejtésével beszéli le bálványromboló szándékáról a Hollandiából éppen csak hazatért, s az újságot a neofiták lendületével képviselő komáromi »Monsieur«-t.⁴

Itt azonban tévedés volna azt hinnünk, hogy a franciás műveltségű komáromi író eszmeileg bírálta az elavult rendiséget képviselő Gyöngyösit. Némileg Bíró is félreérti a dolgot: úgy véli, hogy Péczeli Gyöngyösi stílusát akarta kritika alá venni: ezért próbálja rajtakapni Péczelit, hogy Gyöngyösi-ellenes véleménye ellenére Henriade-fordításában „Gyöngyösi (s Faludi) eszközeiből kialakított képet rajzol”.

Péczeli mindenekelőtt verstani szempontból bírálta a *Murányi Vénusz* költőjét: az elavult, döcögős négyes rímű strófák helyébe akarta a könnyedebb, franciás (többek között „voltaire”-i) páros rímű tizenkettősöket népszerűsíteni (ami persze úgy-ahogy stílári kérdés is volt). Az egyházi szolgálatban álló teológus Varjas professzor és Teleki József, az egyházkerületi főgondnok, látszólag csak verstani-stilisztikai szempontból kelnek Gyöngyösi védelmére, de hogy mélyebb, világnézeti okok is lappantak itt, az kitetszik az „Esprits-Forts” írójának, Teleki Józsefnek Péczelihez küldött leveléből, ahol többek

³ *Magyar Músa*, 1788. XXII. 181, 183. és XXIII. 187–189.

⁴ BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK 1965. 405–406.

között ezt írja: „Voltaire mauvais Philosophe, et plus mauvais Historien encore s'il etait possible, méritera toujours des grans Eloges comme Poete tragique. C'est la son fort. Par tout ailleurs il parait vouloir affecter de faire le Missionnaire de l'Irreligion et de l'Impieté; mais dans ses Tragedies, ou il n'y en a point du tout, ou il y a infiniment moins de ce venin, et il y preche presque par tout l'humanité avec toute l'énergie qu'un beau style peut donner a une bonne cause.”⁵

Néhány héttel azelőtt írta ezt Teleki a komáromi költőnek, hogy Gyöngyösinek védelmére kelt, többek között Voltaire-ral is összemérve – igaz, hogy csak az *a* és *e* magánhangzó használatának gyakoriságában.⁶ Am ez az összemérés más tekintetben is megtörtént; ez nemcsak Teleki Gyöngyösit védő levelének záradékából tetszik ki, ahol finoman eltanácsolja a református lelkészt Voltaire fordításától,⁷ hanem Károlyi Antal gróf közel egykorú leveléből is, ahol megrója a komáromi író Voltaire-kultuszáért: „Puisque je souhaiterais que cet auteur fût tout à fait ignoré de tout le monde, pour ne pas empoisonner le monde et ma Nation encore innocente.”⁸ Hasonló szellemben írta Varjas János is leendő vejének: „Jó lesz abban a határban maradni és abban szolgálni az ecclesiának, mely most közelíti a kísérteteket, melyek ellen mind magunkat, mind a mieinket erősítenünk kell . . . Voltaireról írta kegyelmed, mennyit használt a superstitióknak kiirtására. Csudálom, ha annak inkább hittek a franciák, mint Mózesnek és a profétáknak! De mit használt, ha a superstitióval együtt a vallásnak minden érzését is eloltotta.”⁹ (Különbösen hiba volna Varjas Jánost e Voltaire-tól óvó intelme alapján egyértelműen a vaskalapos maradiság képviselőjének tartanunk: mint másik tanulmányomban rámutattam, a diák Csokonai rejtélyes nyugat-európai versformáinak, a rimes anapsztikus soroknak [*Lurida sub dulce melle . . . , Panaszolkodik . . . , Thisbe keservei*] nem Földi János 1787-ben megjelent verse [*Halotti Vers, edgy gyenge szülött temetésére 1781-ben*] lehetett a mintája, hanem Varjas Jánosnak egyik kedves tanítványát, Rhédey úrfit elsirató anapsztikus búcsúztatója.^{9a} Így keveredett új és régi, modernül európai és hagyományőrzőn magyar a Kollégium szellemiségében s Csokonai jó fülére – zseniális belső hallására – vall, hogy mindegyikből a legjobbat szűrte ki, tartotta meg s építette tovább.)

A fenti viszonylatban válhatott – groteszk módon – a *Murányi Vénusz* és a *Csalárd Cupidó* szerzője Voltaire-ellenes apológiák bajnokává!

Am ha pusztán verstani kérdésnek fogjuk fel, akkor is világnézet – maradiság és haladás – kérdése volt a döcögős Gyöngyösi-strófa s a franciás, könnyedebb páros rímű versek szembeállítása.

A konzervatív Gvadányi 1793-ban határozottan kikelt a négyes rímű strófa mellett, s *Rontó Pál*-jában csak kivételesen tett engedményeket a páros rímű verseknek: „Itt kezdődik tehát életének leírása, amelyet én kétsoros versekben – mivel a fent megírt dámák így kívánták – a világ eleibe terjesztem; másképpen nem lett volna munkám fél-csípejű, de a dámák jobban szeretik a rytmust, mint a négysoros verselést, mert ennek könnyebb a nótája, hanem valamint az igaz magyar poézisnak természete hozza magával, négysoros lett volna csekély munkám.”¹⁰

Nem szükséges itt az egész pennacsatát fölidéznünk a négyes rímű Gyöngyösi- s a korszerűbb páros rímű strófák kérdésében; mint ismeretes, Kazinczy azt írta, hogy

A Zrínyi kobza két pár húrjait
Egy párra szállítja le Bessenyei –

s ugyanebben a *Berzsenyihöz* címzett költői levelében gúnyosan emlegette Gyöngyösi *Murányi Vénusz*-ának „rotzog, totzog, potzog, szotzog” rímeit. (A valóság az, hogy a páros rímű sorokat először a francia felvilágosodással rokonszenvező Orczy Lőrinc kezdte alkalmazni nálunk – ugyanúgy voltaire-i hatásra, mint Bessenyei.)

⁵Gróf Teleki József – Péczelihez, 1784 nyarán. ItK 1915. 223.

⁶L. ItK 1915. 228.

⁷Uo.

⁸ECKHARDT Sándor, A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bp. é. n. 190.; Vö. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp. 1879. 102.

⁹Figyelő 1886. (XX.) 250.

^{9a}Könyv és Könyvtár XII. 221–230.

¹⁰GVADÁNYI József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása, Rontó Pál . . .* Sajtó alá rendezte JULOW Viktor, Bp. 1975. 211.

Igaz, hogy a radikális gondolkozású Batsányi is használta még a Gyöngyösi-verseket (*Biztatás*, *Busonvás* stb.), a tény azonban az, hogy az időknek jobban megfelelő páros rímű Sándor-verseket éppen franciás műveltségű (és gondolkozású) költőink honosították meg.

Csokonai még poézis-tanuló diák volt, mikor a verselési vita a négyes és páros rímű versek dolgában kipattant. Jellemző azonban, hogy mindössze egy diákkori verse maradt fenn Gyöngyösi-strófában, *Az Árvíz*, s utána már csaknem kizárólag ironikus célzattal használta az elavult formát (*Búcsú a magyar Múzsáktól*, *Militat omnīs amans*).¹¹ (Ironizáló szándék nélkül mindössze egyszer használta még, *Az 1741-i diéta* III. Énekében, az esztergomi primás beszédében, akinek szájába jól illett a Gyöngyösi-strófa a kissé archaizáló „kántátá”-ban.) Ahogy az is jellemző, hogy a poétai osztályban, 1785/86-ban [!] már zömmel páros rímű tizenkettősökben írta versgyakorlatait.

S ezen nem csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy Csokonai poézisoktatója, Háló Kovács József a Voltaire-t fordító Szilágyi Sámuel professzornak volt védenca, s egy ideig az ő házánál is lakott.¹² Azt, hogy Háló Kovács többek között közvetlenül Szilágyi Sámuel-től kapta verstani mintáit, érdekesen bizonyíthatjuk.

A Csokonai kritikai kiadás I. kötetének munkái közben Vargha Balázs figyelmeztetett arra, hogy Csokonai zsengeinek több sora megtalálható – gyakran szóról szóra – Péczeli József *Henriade*-fordításában. Mivel pedig Péczeli fordítása csak 1786-ban jelent meg nyomtatásban, egyben időrendem cáfolatát sejtette ebben: ugyanis Csokonainak már 1785-re keltezett verseiben is fölbukkannak Péczeli-sorok.

További vizsgálódásaim folytán számos Péczeli-párhuzamra (sőt: azonosságra) akadtam, de fölfe-deztem azt is, hogy ugyanakkor Szilágyi Sámuel *Henriade*-fordításából is vett át sorokat a diákköltő; mivel pedig Szilágyi fordítása csak 1789-ben jelent meg nyomtatásban, így ez az átvétel is csak úgy magyarázható, hogy a kiváló tanító, Háló Kovács, aki oly korán fölfigyelt tanítványa kivételes tehetségére,¹³ már kéziratban bemutatta a két fordítást diákjainak (amint szokás volt a versgyakorlat írása előtt mintákat olvasni fel),¹⁴ s Csokonainak – véleményezésre – esetleg együtt mind a kettőt. Az érdekes az, hogy a diákköltő legtöbbször egészen más szövegösszefüggésekben csempészi be a Péczeliből s Szilágyiból kölcsönzött sorokat, amit részben bámulatos emlékezőtehetségével is meg lehetne magyarázni, de talán azzal is, hogy kezében volt mindkét *Henriade*-fordítás kézírata (esetleg saját másolatában).

Néhány példa; Péczeli fordítása „Dalji” [= D’Aillij] jegyeséről írja:

Le-esik lábáról szörnyű rohanással,
Véres ortzájára borúl nagy sírással.¹⁵

Csokonai viszont a fősvényről mondja diákkori versgyakorlatában:

Le esik lábáról szörnyű rohanással
Búsult ortzájára borúl nagy sírással.¹⁶

Még érdekesebb e vers befejezése; Péczelnél ugyanis a pápa mondja:

Ama boldog idők, jaj! úgy mond, el-múltak,
Mellyekben sok Népek lábamhoz borúltak,
És tettzésem szerént magokat intézték,
Mert mint az Úr’ szavát, Törvényem’ úgy nézték.¹⁷

¹¹ L. Csokonai Vitéz Mihály összes művei (A következőkben: Cs/ÖM) Költemények, I, 507.

¹² L. SZINNYEI, Mlrok VI. 1292. h.

¹³ L. Domby Márton: 4 kk.

¹⁴ Vö. Kölcseny: Tud Gy 1817. III, 109.; Cs/ÖM I, 336.

¹⁵ PÉCZELI József: *Henriás*, Győr, 1786. 153.

¹⁶ Cs/ÖM I, 8.

¹⁷ PÉCZELI, i. m. 73.

Csokonainál viszont ugyancsak az *Egy Fösvénynek le írásá*-ban térnek vissza e sorok:

Ama boldog idők jai, úgy mond, el múltak
Mellyekben szegények lábához borultak
És tettzésem szerént magokat intézték
Mert pénzemért szavam mint törvényt úgy nézték^{1 8}

Még csak egyet a tucatnyi sajtáságos Péczeli-adaptációkból; a komáromi költő Klemens Jakabról (Jacques Clément) írja Voltaire-fordításában:

Bőven itt az Eris' mérgének borában,
Vígán ment a' pártos Népek táborában.^{1 9}

Csokonainál *A' Pöetai fel vidulás* című zsenyében így visszhangoznak e sorok:

Bár igyék a' bal sors Erisnek borába
Még is bé nem férhet Musák Táborába^{2 0}

A Szilágyi Sámuel-féle *Henriás*-ból pedig ilyen reminiscenciák kerültek Csokonai verseibe: a *Ventus describitur* című – latin címe ellenére magyar nyelvű – versgyakorlatban olvassuk e sorokat:

A ragyogó nap fény hirtelen el borúl
Zeng az ég zúg a' szél a' tenger háborúl.^{2 1}

Szilágyi Sámuel fordításában a Vergilius utánzó nyitó jelenetben ezt így olvashatta a diákköltő:

A' tündöklő Nap-fény hirtelen el-borúl,
Zeng az Ég, zúg a' Szél, a' Tenger háborúl.^{2 2}

(Ugyane Csokonai-vers 15–16. sorának mintája is megvan Szilágyi fordításának idézett részletében.^{2 3} Néha halványabb a megfelelés, de azért kétségtelen. Szilágyi Sámuel fordításában:

Az Hajó mint egy Úr ül vizek' hátára,
Nyargal a' mély síkon, nints' ennek határa.^{2 4}

Csokonainak *A Tengeri Zivatarról* című versében térnek vissza e sorok:

Bé borúl hirtelen a' nap nyájas fényne
Bé fonván a setét felhők' szövevényne
Mellyeket a' gyors szél fel vévén hátára
Nyargal velle az ég felsőbb határa^{2 5}

(Arra, hogy Szilágyi Sámuel milyen nagy újítója volt a magyar verselésnek – különösen az időmértékes verselés dolgában –, egyik csodálója, Kazinczy többször is rámutatott.)^{2 6}

A példákat megsokszorozhatnánk; e párhuzamok nemcsak Csokonai poézisoktatójának sajátos módszerére (és irodalmi eszményeire) vetnek fényt, hanem a diákköltő első irodalmi táplálékaira is figyelmeztetnek.

Hogy Háló Kovács nemcsak kitűnő nevelői s lélektani műveltséggel rendelkezett (a rousseauista pedagógia híve volt, szemben a régi plágás Orbiliusokkal, amit Csokonai számára nyújtott különleges

^{1 8} Cs/ÖM I, 8.

^{1 9} PÉCZELI, i. m. 86.

^{2 0} Cs/ÖM I, 9.

^{2 1} Cs/ÖM I, 11.

^{2 2} SZILÁGYI Sámuel: *Voltér úrnak Henriása*. Pozsony, 1789. 11. Vö. Cs/ÖM I, 389.

^{2 3} SZILÁGYI Sámuel i. m. 11.

^{2 4} Uo.

^{2 5} Cs/ÖM I, 40.

^{2 6} Pályám Eml. 53–54.; TudGy. 1820. VIII. 102–104.

kedvezményei is bizonyítanak),²⁷ hanem korszerű irodalmi ízléssel és igénnyel is, azt a fentiek is tanúsíthatják, az ti., hogy milyen műveket adott – már kéziratban – tanítványa kezébe.

A minták között azonban ott szerepelt még természetesen Gyöngyösi István is a poézis órákon, habár már korszerűsített formában: párosímű tizenkettősökbe áttéve, mint látni fogjuk.

A XVIII. században, amely a felvilágosodás előretöréséig szigorúan felkezeti szempontból ítélte a hazai írókról, a debreceni református Kollégium elfogadta, magáénak érezte Gyöngyösit, hiszen református szülőkől származott, a pataki Kollégiumban tanult, s későbbi áttérését kényszerű – habár nehezen megbocsátható – vétkének tartották. (Némileg hasonló volt a helyzet Bessenyei György megítélésével is, bár ott az ő voltairianizmusa, filozófiai, teológiai szkepszise is motiválta az ítéletet.)

Ismeretes, hogy Csokonai édesanyja, Diószegi Sára – a debreceni tanácsbeli szücsmesternek lánya – Gyöngyösi munkáit jól ismerte, sőt egyes részeket könyv nélkül idézgetett belőle: „Nékem is volt több ízben szerencsém, szíves de nem pazérló asztalához: mert fiainak érdemes tanítói nem ritkán méltattak vendégtársul engemet választani magok mellé, hogy a’ régibb iskolai törvényeknek eleget tegyenek. Illyen esetben volt kedves alkalmam eleinte épen váratlanul tapasztalni, az asszonynak nagy ismeretséget a’ *Fenelon*’ *Telemachjával* és *Barklaj Argénisével* magyar fordításban, és több magyar könyvekkel, különösen a’ régi Gyöngyösi István’ munkáival; mellyekből válogatott helyeket könyv-nélkül jelesen el is szavalt”²⁸ – amint Sárváry Pál, Csokonai egykori professzora följegyezte.

Pályája elején a maga költői alteregójának, Tempefőinek „kisdud magyar könyvtár”-ában ott van a *Porából meg-éledett Phoenix*²⁹ vagyis a *Kemény János emlékezete* is. S ugyane színművében később így nyilatkozik: „Meg lehetne ám a’ Magyar Poesisnek azt az Attyát feles piszkai mellett betsúlni.”³⁰

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a diákköltőnek *A Békesség [I.] (Olaj fa ágakkal fűzi bokrétáját . . .)* című verse szinte minden sorában átvétel Gyöngyösinek *Porából meg-éledett Phoenix*-éből.

Talán legcélszerűbb Csokonai iskolai versgyakorlatát egészében idéznünk, s utána a Gyöngyösi versében előforduló párhuzamos helyeket:

- Olaj fa ágakkal fűzi bokrétáját
Pallás úgy viseli békesség tógáját.
Músák a’ Párnassust békességgel lakják
Apolló letzkéjét figyelmel halgatják
5 Tegzes Diánna is sereg Nymfaival
Bátran vadászat már gyors agaraival
Bachus általagja már nyertesén telhet
Pán ökrei bátran a’ fűvönn legelhet
Neptun is haszonnal halássza tavait
10 Triptolemus bőven rakja asztagait
Dudolgtván fogja paraszt esztekéjét
Hol tsára hol hajsza mozdítja szőkéjét
Bátrann jár a Kalmár nints már félelmes út
Nem fél hogy szekeren lásson már többé bút.
15 Mesterség látra áll és szépen virágoz
Az igasság fel áll ’s minden felé ágoz
Boldog az az ország ’s gazdag minden jókkal
Hol a’ Merkur forog a’ két kígyós bottal.

Az egész vers magja Gyöngyösi *Kemény János*-ának a béke áldásait magasztaló részlete a hadi cselekmények megindulása előtt; az 1–2. sor mintája Gyöngyösinél szinte szóról szóra megtalálható:

Olaj-fa ágakkal fűzte bokrétáját,
Ugy viselte a’ a szép Békesség Tógáját.³¹

²⁷ Vö. Domby 7., illetve MM II, 210.

²⁸ *Csokonai emlékek*. Bp. 1960. 393.

²⁹ Cs/ÖM Színművek. Bp. 1978. I, 14.

³⁰ Uo. 83.

³¹ Gy/ÖK II, 54 kk.

A 3–4. sorban a diákköltő a nyelvújító Gyöngyösinek még merész elízióját is átvette, ahol is ezt találta:

Musák az Parnassust bátorsággal lakták,
Apolló leczkéjét *figyelmmel* halgatták.

Az 5–6. sor mintája Gyöngyösínél:

Tegzes Diana-is sereg Nympháival
Bátran mulatozott szép vadászatival.

A 7–8. sor mintái Gyöngyösi munkájában:

Végben minden dolog csendessen mehetett,
Bacchus általagja nyertessen telhetett
Sok Göblyeit az én Pán szabadon jártatta,
Egy mezőrül másra kár nélkül hajtatta.

A 9–10. sorban lényegében annyi változás történt, hogy Csokonai áttette Gyöngyösi múlt idejű sorait jelenbe:

Neptunus haszonnal halászta Tavait,
Triptolemus bőven rakta asztagait.

A 11–12. sornak, az ökreit „esztekéjével” hol csára, hol hajszra nógató paraszttal, nincs mintája a XVII. századi rendiség költőjénél (az ő műzsájának figyelme legföljebb az úton járó, drágaságokat szállító kalmárig terjedt): a plebejus Csokonai debreceni szeme veszi azt észre először, már 11–12 éves kisdíakként.

A 13–14. sor viszont megint Gyöngyösiben találja mintáját:

Bátrann jár a Kalmár nints már félelmes út
Nem fél hogy szekeren lásson már többé bút.

Az utolsó négy sor már Csokonaitól származik, de ezek sem egészen függetlenek Gyöngyösitől, aki többször is említi Mercurius „kigyózott pálca”-ját, vesszejét:

Végre Mercurius, szárnyazván bokáját,
És keziben véve kigyózot[t] Pálczáját,
El röpül . . . ³²

Vagy másutt:

Eljött Mercurius öltözve szárnyossan
Kigyós veszszejével, kit forgat módossan ³³

Csokonai iskolai versgyakorlatában az a legszembeötlőbb változás mintájához képest, hogy míg a szöveget szinte szó szerint veszi át Gyöngyösiből, a négyes rímű sorokból – már 1785-ben! – páros ríműeket csinál.

S ezt szinte jelképesnek vehetjük: hogyan veszi át a magyar költészet nagy hagyományait – már gyerekefjével – egy korszerűbb szinten megújítva. S ehhez hozzátartozik az is, amit már bevezetőnkben hangsúlyoztunk, hogy mindez nem volt független tanítótól: a debreceni Kollégiumnak hagyományost és korszerűt, magyarost és európaiat ötvöző sajátos szellemétől.

Természetesen Csokonai Gyöngyösi-élménye nem merült ki ennyiben (csak azon lehet csodálkozni, hogy e párhuzamokra hogy nem figyelt föl eddig a kutatás); már a kritikai kiadás I. kötetében rámutattunk, hogy a *Constantinápoly* első kidolgozásának egy pajzán helye szintén Gyöngyösi-műre,

³² Gy/ÖK II, 268.

³³ Gy/ÖK II, 301.

a *Csalárd Cupido* egyik strófájára vezethető vissza,³⁴ s *A pendelbergai vár megvétele*-nek egyik közvetlen forrása is ez a pajzán Gyöngyösi-vers lehetett.

Csokonai később sem tagadta meg egészen mesterét; 1796-ban írt alkalmi versében – igaz, hogy a diétai nemesség izléséhez alkalmazkodva – Gyöngyösi „hadi kürt”-jét emlegeti, éppen a *Kemény János*-ra gondolva:

Vajha te Gyöngyösinek hadi kürtjét olly teli hanggal
Harsogtathatnád magyaridnak, vajha te Horváth
Trombitaszóra tanúlt Múzsáját hímzeni tudnád:
Úgy se Keményt, se magát Hunyadit később unokáink
A te vitézidnél nem fognák nézni nagyobbak.³⁵

1797-ben Koháry Ferenchez írt levelében pedig két helyen is említi Gyöngyösit: „... én tartok tőle, hogy, ha ügyefogyott nyelvünket (melly Ázsiából kibújdosván, atya, anya, vér és rokonság nélkül, és mintegy Melchisédeknek rendi szerént lakik itten Európába) ennyire vesztibe hagyjuk; nem vetek néki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában ollyan sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a kúnoknak ősi nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is úgy fog a jövő világ emlékezni, mint mi ma a győzedelmes keltáknak Ossianjáról”.³⁶

Levele végén ugyanitt a *Murányi Vénusz*-ra hivatkozik: „Valóban nálunk is több magyart szoktatott az olvasásra Gyöngyösinek a Murányi Vénusa, mint az Apácai Csere János minden Encyclopaediája.”³⁷ Élete vége felé, *A' Tavas*z előbeszédében pedig ezt a tanácsot adta az íróknak: „Ama finnyáskodó pedig olvassa meg a Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi, Temesvári, Lisznyai, Zrínyi, Paskó, Horhi Juhász, Lippai és egyebek velős magyar írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több efféle korpájú grapsákat se hagyjon megtekintetlen; tégye kézikönyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Báróczyt, Bessenyeiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit sat.”³⁸

Míg a korabeli konzervatív nemesség naiv módon Voltaire-ral, a francia felvilágosodással szemben igyekezett kijátszani a letűnő feudális életformának és izlésnek – habár művészi fokú – kifejezőjét, Gyöngyösit, egyeduralmat szánva még elavuló formáinak is: Csokonai – ahogy a magyar költészet Nyugat-Európára tekintő megújítói – már kritikával nézett értékeire, s csak egynek tartotta őt a magyar költészet megbecsülésre méltó örökgyökei között. Formájával, a négyesrímmű strófákkal – tanítói példájára – már kisdíakként szakított, akkor, amikor még a Párizsra tekintő forradalmár Batsányi is gyakran e strófákban fejezte ki gondolatait.

A korábban fölfedezetlen filológiai megfeleléseken túl talán jogunk van némi általánosításra is: az a költőnk, aki kisdíak korában ugyanegy buzgósággal forgatta a régi magyar poézist reprezentáló Gyöngyösit s az újabb magyar költészetet – s egyben a francia felvilágosodást – jelentő Péczelit és Szilágyi Sámuel, később is hű maradt e szintetizáló, szinkretizáló törekvéséhez: *A' Tavas*z előhangjából ímént idézett felsorolása is bizonyítja, micsoda mély írói élménye volt egész régebbi irodalmunkról, ahogy – más műveinek tanúsága szerint – a kortárs magyar és világirodalomról is (ezt majd csak olvasmányainak készülő regisztere tárhatja fel a maga teljességében). A magát „amphibius”-nak nevező Janus-arcú költő egyszerre tekintett hátra és előre, a régmúlt és a jövő magyar irodalmára; a „par excellence” magyar nemzeti kultúráról neki volt első, átfogó élménye művelődéstörténetünkben.

Szilágyi Ferenc

³⁴ Cs/ÖM I, 435.

³⁵ MM I, 321.

³⁶ MM II, 824.

³⁷ MM II, 825–826.

³⁸ MM II, 239.